

Avrupa Kamu Düzeninin Bir Parçası Olarak Çoğulcu Demokrasinin Temel Gereklere

Hakemli Makale

Sadi Vakkas GÖZLÜGÖL

*Dr., Vali, Merkez Valileri Kurulu, İçişleri Bakanlığı, Ankara. e-mail: svgozlugol@hotmail.com

ÖZET

Demokrasi, günümüz modern toplumlarını oluşturan ırksal, dinsel, düşünsel ve kültürel grupların çoğulculuğuna dayanan, bütün bireyleri ve grupları kendi özellikleriyle eşit şekilde kabul ve muamele eden siyasal bir rejimdir. Bu rejimde, bir taraftan, demokratik kurumlar saydam, hesap verebilir, katılıma, tartışmaya ve işbirliğine açık, birey veya grup ihtiyaçlarına zamanında, yerinde ve gereği gibi cevap veren durumdadır. Diğer taraftan, birey veya gruplar, istisnasız ve ayrımsız bir şekilde, insan hak ve özgürlüklerini pratikte kullanabilmektedirler. Bu hak ve özgürlükler, ima yoluyla da olsa uzlaşma, müzakere veya lütuf konusu edilmemektedirler. Bu anlamda demokrasi, çeşitli etkinlik düzeylerinde de olsa, hemen hemen bütün toplumlar için evrensel bir arzu haline gelmiş bulunmaktadır. Bu makalede, gerçek demokrasinin yaşatılmaya çalışıldığı Avrupa kamu düzeninin önemli bir parçasını oluşturan çoğulcu demokrasinin temel gereklere incelenmektedir. Konu, bilhassa etnik ve dinsel çeşitliliği içinde barındıran Türkiye bakımından da önemli görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Çoğulcu demokrasi, demokrasinin geliştirilmesi, çoğulculuk, çeşitlilik, farklılıklar.

ABSTRACT

PREREQUISITES FOR PLURALIST DEMOCRACY AS AN ESSENTIAL PART OF EUROPEAN PUBLIC ORDER

Democracy, as a political regime, is based on multiplicity of racial, cultural, intellectual or religious groups which form today's modern society. In this regime, the establishment and overriding purpose of democratic institutions is based on strengthened pluralist individuality in their own manner. On the one hand, all democratic institutions accept and treat all individuals and groups in an equal manner, without any discrimination. National institutions based on responsive, transparent, accountable, participatory and collaborative processes and networks are well designed for enabling institutions and persons to cooperate with each other and live together in peace. On the other hand, without any exception every person has been able to enjoy their rights and freedoms that cannot be seen as a matter of compromise, negotiation or favour by any public authority in any manner. In this sense, democracy has become a universal inspiration to almost all societies today, however, in multiple level of effectiveness. In this article, greater attention has been paid to the prerequisites for pluralist democracy as an essential part of the European public order to ensure real democracy. The issue is of particular importance to Turkey that constitutes ethnic and religious diversity to a great extent.

Key Words

Pluralist democracy, democracy promotion, pluralism, differences, diversity.

Giriş

Günümüzün toplumları pek çok açıdan çoğulcu yapıdadırlar. Bu toplumlar genellikle etnik, dinsel veya kültürel olarak, farklı birey veya gruplara sahiptirler. Farklı birey veya grupların kendi özgün farklılıklarıyla hayat bulabilmeleri için bu toplum yönetimlerinin etkin, fakat adil ve meşru bir hukuk düzeni içinde bulunmaları gerekmektedir. Böyle bir düzenin asgari şartları, yani değerleri, bugüne kadar test edilerek yerleşmiş bulunmaktadır. Söz konusu asgari şartların başında demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan hak ve özgürlüklerinin hayat bulması gelmektedir.

Şüphesiz, hızlı ve genel bir küreselleşme süreci yaşayan dünyamızda kapalı toplum düzeni anlamını yitirmiştir. Bütün devletler farklı da olsa belirli problemlere sahiptirler. Hemen hemen bütün devletler farklı derecelerde bu problemlerin olumsuz etkilerine maruzdurlar. Bu problemler birbirleriyle ilişkili ve sınır aşan nitelikte olduğundan,¹ bütün uluslararası düzeylerde demokratik yollarla işbirliği, müzakere ve yardım ihtiyacı açıktır. Fakat, bu uluslararası işbirliği zenginliklerin, ilerleme ve yenilik üzerine bilgilerin paylaşılması suretiyle yapılmalı; uluslararası teşvik, örneğin silah ve mühimmat temini yoluyla değil, problemlerin çözümü, meydan okumaların üstesinden gelme konusunda yardımla olmalıdır.

Çünkü, insanlık bugüne kadar pek çok acı, pek çok zorlu zamanlar yaşamış; bugün sahip bulunduğu demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hak ve özgürlükleri gibi değerler için çok ağır bedeller ödemiş bulunmaktadır. Ülkeler yıkılmış, insanlık onuru çiğnenmiştir. Bütün bu süreçlerde gelişen belirli değerler ve standartlar evrensel değerler arasında yer almış bulunmaktadır.²

1 Örneğin, 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'de gerçekleşen terör olayları sadece ABD'de değil, küresel düzeyde olumsuz etkilerde bulunmuştur. Bkz. Bob Cunningham, 'Pluralist Democracy: Balancing Publicity, Privacy, and Secrecy', *Administrative Theory & Praxis*, Volume 25, Number 2, 2003, s. 302-305.

2 Bununla birlikte, çağımızda ne ulusal ne de uluslararası düzeyde ideal anlamda adil ve meşru bir hukuk düzeni tesis edilememiştir. Bütün coğrafyalarda, bilhassa Afrika, Asya ve Orta Doğu'da artarak devam eden şiddet olayları, silahlı çatışmalar, insan hak ve özgürlüklerinin en ağır şekillerde ihlalleri karşısında ne ulusal rejimler ne de uluslararası hukuk düzeni etkin olamamaktadır. Bunun pek çok sebebi olmakla birlikte, esas itibarıyla, bir taraftan bozulmuş yönetimlerin kamu kudreti kullanma gücünü bırakmamaya çalışmaları, diğer taraftan kimi küresel anlamda güçlü ve etkili devletlerin çıkar taleplerini uluslararası barış ve güvenliğinin önüne koymalarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, bireysel olarak

Bilhassa Avrupa bölgesinde yaşanan unutulmaz acılar sonucu ulaşılan bu değerleri hem ulusal düzeyde hem bölgesel ve hem de uluslararası etkin bir kamu düzeninin tesisi ile yaşatılması adına temel bir zorunluluk olarak kabul etmek gerekmektedir. Bu evrensel değerlerin erdeminden ideal anlamda yararlanabilmek için bunların önyargısız ve ayrımsız bir şekilde, sadece ulusal düzeyde değil evrensel düzeyde de uygulanmaları gerekmektedir. Çünkü, yaşayan çoğulcu demokrasinin temellerini insan hak ve özgürlüklerinin bir yaşam biçimi haline gelmesi oluşturmaktadır. Evrensel bir insan tutkusu olan özgürlük, ancak demokratik kurumların ve prosedürlerin geliştirilmesiyle gerçekleştirilebilir. Uygarlık, ancak özgürlük ve adalet üzerine temellendirilebilir. Bu yüzden, sıkı bir şekilde özgürlüğe, adalete, demokrasiye, insan haklarına ve hukukun üstünlüğüne adanmış toplumlara uygar ülkeler denilmektedir. Özgürlük ve adalet tam anlamıyla ancak güvenli bir ortamda sağlanabilir. Gerçek ve kalıcı güvenlik, insan öncelikli politikalarla, özgürlük ve adalet temelinde sağlanabilir. Diğer bir ifadeyle, güvenlik kaygıları, barış ve huzur içinde insan onuruna yakışır şekilde yaşamının, hak ve özgürlüklerin ve iyi yönetim gibi evrensel değerlerin herkes tarafından tam anlamıyla yaşanmasını engellememeli veya zayıflatmamalıdır.

Türkiye açısından bakıldığında, Türkiye'nin Avrupa kamu düzenine uyumlu düzenlemelerde bulunması Osmanlı Devleti tanzimat düzenlemelerinin bir devamı olarak, çeşitli etkinlik düzeylerinde de olsa, devam etmektedir.³ Bu anlamda, Türkiye hem bu kamu düzeninden ciddi boyutlarda etkilenmekte, hem de dünyanın en istikrarsız bir coğrafyasına komşu olmanın meydan okumalarına karşı koymaya çalışmaktadır. Bu itibarla, bu makalede esasen Avrupa kamu düzeninin temellerini oluşturan çoğulcu demokrasi anlayışı, işlevsel demokratik kurumlar, demokratik seçme ve seçilme sistemi, halkın karar ve uygulama süreçlerine eşit katılım fırsatı, ifade özgürlüğü, ayrımcılık yapılmaması, eşitlik ve kişisel gelişim hakkı ile açık ve hesap verebilir yönetim ağları incelenmektedir.

toplumlar ve bir bütün olarak uluslararası toplum demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan hak ve özgürlüklerinin ideal anlamda yaşanması veya yaşatılmasından uzaklaşmaktadır.

3 Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku* (Gözden Geçirilmiş 14. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2013), s. 25-36.

Son tahlilde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'nin yorumuyla sınırlı kalmıştır.⁴

Bu incelemeyle, Türkiye'nin çoğulculuk, demokratik ve açık toplum, saydam, hesap verebilir ve katılıma dayalı yönetim yapısı, demokratik karar verme süreçleri, hukukun bütün kamusal işlevlere üstün kılınması, etkin ve zamanlı adaletin sağlanması, insan hak ve özgürlüklerine saygı ile insan onuruna dayalı yönetim ağlarının geliştirilmesi kapasitesine katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Söz konusu amaç anlamında yapılacak hukuki ve idari düzenlemelerin, geliştirilecek ve uygulanacak politika ve stratejilerin Türkiye'nin yargı yetkisi alanında bulunan herkese daha iyi bir gelecek sağlama adına önemli etkilerde bulunacağına inanılmaktadır.

I. AVRUPA KAMU DÜZENİ

1. Genel Olarak

Avrupa kamu düzeni, genel olarak demokrasi, hukukun üstünlüğü ile insan hakları ve temel özgürlükleri üzerine kurulu bulunmaktadır. Günümüz itibarıyla Avrupa Konseyi (AK)'ni oluşturan 47 devlet, sadece Avrupa devletleri değil kimi Asya devletleri de, bu düzenin dinamik ve işlevsel bir şekilde geliştirilmesinde etkin rol almaktadırlar.⁵

İnsanlığın toplum halinde yaşama ve toplum yönetimi konusunda önemli kazanımlarından birisi hiç şüphesiz demokrasidir. Yalın bir ifadeyle, halkın yönetimini ifade eden demokrasi özellikle son on yıl itibarıyla siyasal yapıların meşruluk kaynağı olarak görülmektedir. Bu anlamda bir siyasal düzenin, kurumun veya topluluğun demokratik addedilmesi buna dahil insanların katılımına eşit fırsat sağlayan süreçlerle gerçekleştirilmesine bağlı bulunmaktadır.⁶ Çoğulcu demokrasilerde devlet, birbirini düzelten, denetleyen veya dengeleyen pek çok güç merkezine sahip siyasi sistemlerce işletilmektedir.⁷

4 Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları için bkz. The European Court of Human Rights, *HUDOC Database* [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx].

5 Avrupa Konseyi'nin yapısı ve faaliyetleri hakkında genel olarak bkz. Official Web Site of the Council of Europe [http://hub.coe.int/web/coe-portal/home, erişim 25 Temmuz 2013].

6 Hans Agné, 'Why Democracy Must Be Global: Self-founding and Democratic Intervention', *International Theory*, Volume 2, Issue 3, November 2010, s. 382-383.

7 Cunningham, s. 299.

Günümüzde genel bir hızlı etkileşim ve değişim süreci yaşanmaktadır. Özellikle, refah düzeyi daha yüksek olan ülkelere göç bu ülkelerde çeşitliliğin artmasına yol açmaktadır.⁸ Bilhassa, Avrupa toplumlari içinde artan çok-kültürlülük ve çeşitlilik geleneksel devlet yapısını, yani homojen toplum yapısını değiştirmiş bulunmaktadır.⁹ İnsan düşünceleri, inançları, ihtiyaçları çeşitlenerek artmıştır. Haklı savunma, ahlâk, meşruiyet, sivillik ve otorite gibi kavramlar herkes için kabul edilebilir sebepler olmaktan çıkmıştır. Sonuçta, çoğulculuk hassas bir durum haline gelmiştir.¹⁰ Bundan öte, kapalı toplum düzeni bugün bir anlam ifade etmemektedir.

Uyum içinde yaşamayı sağlamanın önemli bir yolu olarak Avrupa bölgesinde çoğulculuğun geliştirilmesi bakımından AK'nin önemli katkısı yanında, aynı zamanda Avrupa Birliği (AB), hukuku, politikaları ve programları yoluyla özellikle dil ve kültür çeşitliliği bakımından çok yönlü çoğulcu siyasal demokrasinin tesisine önemli katkılarda bulunmaktadır. Gerçek, çeşitliliğin çoğulculuğun özünde bulunmasıdır. Bölgesel ve ulusal çeşitliliklere saygı hukuk tarafından (Maastricht Antlaşması m. 151), özellikle 'çeşitlilik içinde birlik' politikasıyla teşvik edilmektedir.¹¹ Araştırmalar, örneğin, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde etnik çeşitliliğin artmasının toplumda güveni artırıcı etkide bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu yüzden, modern toplumlar eğitim, tolerans, sosyal ve ekonomik programlar gibi çeşitliliği artırıcı araçlarla çoğulcu toplum yapısını güçlendirmeye çalışmaktadırlar.¹²

2. Avrupa Kamu Düzenine Hâkim Demokrasi Anlayışı

Günümüzde, siyasal hayata demokrasi anlayışının

8 Oğuzhan C. Dincer, 'Ethnic Diversity and Trust', *Contemporary Economic Policy*, Volume 29, Number 2, April 2011, s. 284.

9 Leonardo Álvarez Álvarez, 'Education and Pluralism: Towards a Democratic Theory of Education in Europe', *Intercultural Human Rights Law Review*, Number 6, 2011, s. 349.

10 James Bohman and Henry S. Richardson, 'Liberalism, Deliberative Democracy, and "Reasons that All Can Accept"', *The Journal of Political Philosophy*, Volume 17, Number 3, 2009, s. 253-261.

11 Özellikle, dil çeşitliliği anlamında bkz, Alessia Vacca, 'A Comparative Approach between the Council of Europe Treaties and the European Union Framework in the Legal Protection of Minority Languages', *Revista de Llengua i Dret*, Volume 53, 2010, ss. 111-136.

12 Dincer, s. 292.

hâkim kılınması küresel düzeyde belirli şekillerde güvence altına alınmaktadır. Şüphesiz, kurumsal olarak bunun en etkili şeklini AK'nin bölgesel düzeyde sağladığı hukuki ve yargısal güvence sistemi oluşturmaktadır.

Esas itibarıyla, Avrupa coğrafyasında bir anayasal yargı sistemi gibi işleyen otorite AİHM, AK üyesi 47 devletin -ki bunların 28'i aynı zamanda AB üyesidir- sahip bulunması gereken asgari demokrasi şartlarını ulusalüstü (supranasyonal) düzeyde şekillendirmektedir. Bu bakımdan AİHM, Avrupa kamu düzeninin de etkin bir teminatını oluşturmaktadır.

Çoğulculuğu, demokrasiyi ve hukukun üstünlüğünü teşvik eden Avrupa insan hakları hukuku, Avrupa kamu düzeninin özü ve esasını oluşturmaktadır. 28 AB üyesi devlet dahil 47 AK üyesi devlet ülkesinde geçerli değer bulan demokrasi anlayışı, **çoğulcu demokrasi** anlayışıdır. Avrupa kamu düzeninin dayandığı **çoğulcu** demokrasi anlayışı, esas itibarıyla, AİHM'nin hakemliğinde şekillenmektedir. AİHM, 1950 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'ni¹³ bilhassa Avrupa modern toplumlarındaki sosyal gelişmeleri, toplumun ihtiyaçlarını dikkate alarak, statik değil, dinamik bir şekilde yorumlamakta, bireye atfedilen üst önem ve değerden dolayı öncelikle bireysel ihtiyaçlara cevap vermeye çalışmaktadır.

AİHM, yargılamasının ulusal düzeylerde etkin uygulama alanı bulabilmesi adına, devlet egemenliklerine saygı göstermekte ve devletlere esnek takdir alanı bırakmakta; çeşitli ulusal kaynakları ve yöntemleri, karmaşık ve çoğulcu yapıları dikkate almaktadır. Buna ek olarak, ahlâk gibi ulusal hassas konulara önemli dikkat göstermektedir. Bu yaklaşımla, AİHM yargılaması ulusal otoriteler nezdinde daha geniş kabul görmektedir.¹⁴ Bu kabul sayesinde, devletler modern gelişmeler ışığında daha yüksek bir koruma düzeyi sağlama, çoğulcu bir toplum düzeni geliştirme adına AİHM içtihadının rehberliğinden yararlanabilmektedirler.

13 1950 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ek Protokoller için bkz. The European Court of Human Rights, *Official Texts* [http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c=#n1359128122487_pointer, erişim 11 Eylül 2013].

14 Daniel Rietiker, 'The Principle of "Effectiveness" in the Recent Jurisprudence of the European Court of Human Rights: Its Different Dimensions and Its Consistency with Public International Law - No Need for the Concept of Treaty Sui Generis', *Nordic Journal of International Law*, Volume 79, 2010, s. 114.

AİHS'nin hem Başlangıç hükümleri hem de düşünce, vicdan ve din özgürlüğü (m. 9), ifade özgürlüğü (m. 10), toplanma ve dernek kurma özgürlüğü (m. 11) ve serbest seçimler hakkı (1 Nolu Protokol, m. 3) gibi hükümleri devlete bilhassa toplumda gerçek demokrasiyi tesis ve geliştirme adına demokratik çoğulculuğu koruma ve geliştirme konusunda belirli pozitif yükümlülükler yüklemektedir. Bu hükümler açıkça AİHM içtihadıyla genişlemekte ve gelişmektedirler.¹⁵

Nitekim, AİHM, *United Communist Party of Turkey and Others v Turkey* davasında, demokrasinin şüphesiz bir şekilde Avrupa kamu düzeninin temel bir özelliği olduğunu vurgulamıştır. Bu, ilk olarak, AİHS'nin Başlangıç hükümlerinde açıktır. Başlangıç hükümleri, AİHS ile demokrasi arasında, 'insan hak ve özgürlüklerinin en iyi şekilde korunması ve geliştirilmesi, bir taraftan, etkin bir siyasi demokrasiyle, diğer taraftan, ortak bir anlayış ve insan haklarına riayetle yerine getirilebilir' ifadesiyle çok açık bir ilişki kurmaktadır. Başlangıç hükümleri, ayrıca Avrupa ülkelerinin siyasi gelecekler, idealler, özgürlük ve hukukun üstünlüğü ortak mirasına sahip olduklarını ifade etmektedir. AİHM, bu ortak mirasın AİHS'nin temel değerleri arasında bulunabileceğinden bahisle AİHS'nin demokratik toplum değerleri ve ideallerini korumak ve geliştirmek için dizayn edildiğini defaatle ifade etmektedir. Buna ek olarak, AİHS'nin 8, 9, 10 ve 11. maddeleri içerdikleri hakların kullanımına müdahalenin 'demokratik bir toplumda gerekli' olma ölçüsüyle değerlendirilmesini gerektirmektedirler. Bu haklardan herhangi birine müdahalenin haklı olabilmesi için, sadece **demokratik toplum niteliğinden** kaynaklanması gerekmektedir. Şu halde, demokrasi AİHS tarafından tasarlanmış tek siyasi model olarak gözükmemektedir ve ona uygun tek modeldir. AİHM, AİHS'nin belirli hükümlerini demokratik toplumun karakteristiği olarak tanımlamaktadır. Böylece, AİHM, ilk yargılamalarından itibaren AİHS'nin Başlangıç ve diğer hükümleri anlamında demokratik bir toplumda, davaların yargı önünde tarafların huzurunda, kamuya açık yürütülmesi gerektiğini hükme bağlamıştır ki adil yargılanma hakkına ilişkin bu temel ilke AİHS'nin 6.

15 Jean-François Akandji-Kombe, *Positive Obligations under the European Convention on Human Rights: A Guide to the Implementation of the European Convention on Human Rights*, Council of Europe Human Rights Handbooks Series No 7 (Council of Europe Publishing, Belgium, 2007), s. 48.

maddesinde tanınmaktadır. AİHM, pek çok davada ifade özgürlüğünün demokratik bir toplumun temel gerekliliklerinden, her bireyin ve demokrasinin gelişimi için temel şartlardan biri olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda, AİHM, etkin siyasal demokrasinin karakteristik bir ilkesini içeren 1 Nolu Protokol'ün seçme ve seçilme özgürlüğüne ilişkin 3. maddesinin başat önemine işaret etmektedir.¹⁶

AİHM, ayrılmaz bir şekilde birbiriyle ilişkili ve zorunlu olarak demokratik seçimler, insan hak ve özgürlükleri ve hukukun üstünlüğüyle bağlantılı bulunan liberal demokrasiye açıkça önem atfetmektedir. AİHM'ne göre, demokrasi zorunlu olarak çoğulculuk temelinde değişmekte ve bu nedenle çoğulculuğu güvenceye almak ve geliştirmek devletin yükümlülüğüdür. Demokrasi tam olarak 'değerlerin çoğulculuğu'ndan ayrılmaz. Diğer bir ifadeyle, çoğulculuk demokratik toplumların tanımlayıcı bir değeridir. Örneğin, farklı siyasi görüşleri yansıtan siyasi partilerin varlığı çoğulculuk için zorunludur. Bunun için, devlet siyasi partilerin ifade ve toplanma özgürlüklerini tam anlamıyla kullanabilmeleri için çoğulcu bir siyasi ortam sağlamakla yükümlüdür.¹⁷

Şu halde, gerçek bir demokraside çeşitlilik, özellikle ekonomik, siyasi ve sosyal çeşitlilik barış, zenginlik ve ilerleme için temel bir güç kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda, farklılıklara saygı ve tolerans her sektörde teşvik edilmektedir. Demokrasinin özü olarak *farklılık* her sese alan açılabilmesi için değerli görülmektedir. Çünkü, tolerans kültürü olmaksızın, sosyal uyum ve barış içinde birlikte var olma mümkün olamaz. Ve farklılık olmaksızın, insan hakları ve temel özgürlüklerinin etkin bir şekilde kullanılabileceği ortak bir alan söz konusu olamaz.

II. ÇOĞULCU DEMOKRASİ ANLAYIŞININ TEMEL GEREKLERİ

Şüphesiz, Avrupa kamu düzenine hâkim olan çoğulcu demokrasi anlayışının gerekleri bu bölümde ele alınan hususlardan ibaret değildir. Ancak,

burada Avrupa insan hakları hukuku bakımından üst öneme sahip kimi hususların incelenmesiyle yetinilmektedir.

1. Demokratik Kurumlar

Avrupa kamu düzeni bağlamında gerçek demokrasi, devredilemez ve bölünemez evrensel insan hak ve özgürlüklerini korumanın, güvenceye almanın ve geliştirmenin zorunlu asgari şartlarının diğer bir ifadesidir. Gerçek demokrasi olmaksızın, bir taraftan, insanlar onurlarına uygun şekilde evrensel haklarını kullanamazlar; diğer taraftan da, evrensel insan hakları olmaksızın demokrasi veya demokratik kurumlar var olamazlar.¹⁸ Devlet kurumlarının ve kapasitesinin buna uygun şekillenmesi gerekmektedir. Demokratik kurumlar, sadece teoride değil pratikte de herkesin hak ve özgürlüklerini sürekli ve tam olarak kullanabilmelerine imkân ve fırsat veren asgari şartlarını oluşturmak üzere dizayn edilmişlerdir. Diğer bir ifadeyle, bu, devlet hayatında sürekli bir demokratikleşme insan hak ve özgürlüklerinin sürekli ve etkin şekilde korunması ve geliştirilmesi anlamına gelmektedir.

Gerçek demokraside, her insan, istisnasız ve ayrımsız bir şekilde, sırf insan olmakla hak ve özgürlüklere sahiptir. Bu anlamda insan hak ve özgürlükleri, siyasal iktidarın herhangi bir seviyesinde bulunan kişi veya grubun lütfu konusu edilemezler. Ancak bu şekilde işleyen kamu kurumları demokratik, adil ve meşru addedilebilirler. Agné'nin ifadesiyle, meşru kurumlar kamu yararı veya halkın güçlü aidiyet duygusuna dayanmaktadır ki bu kendi kendine meşru kurumların varlığını öngörmektedir.¹⁹

2. Serbest Seçimler, Seçme ve Seçilme Özgürlüğü

Genel olarak, AİHS Başlangıcı'nda 'etkin siyasal demokrasi' anlayışına önemli vurgu yapılmaktadır. Etkin siyasal demokrasinin temel bir parçası olarak serbest seçimler hakkı, özel olarak, AİHS'ne Ek 1 Nolu Protokol'ün 3. maddesi hükmüyle güvence altına alınmıştır. Bu hükme göre devlet, 'halkın yasama seçiminde görüşlerini serbetçe ifade

16 *United Communist Party of Turkey and Others v Turkey* (Case no. 113/1996/752/951) [GCJ] 30 January 1998, para 45.

17 Kevin Boyle, 'Human Rights, Religion and Democracy: The Refah Party Case', *Essex Human Rights Review*, Volume 1, Issue 1, July 2004, s. 8, 15-16; Mark W. Janis, Richard S. Kay and Anthony W. Bradley, *European Human Rights Law: Text and Materials* (Third Edition, Oxford University Press, New York, Oxford, 2008), s. 348-356.

18 David Beetham, *Democracy and Human Rights* (Polity Press, USA, 1999), s. 89-92; Rory O'Connell, 'Towards a Stronger Conception of Democracy in the Strasbourg Convention', *European Human Rights Law Review*, Issue 3, 2006, s. 281-293.

19 Agné, s. 383.

etmesini sağlayan şartlar altında, makul zaman aralıklarında, gizli oyla serbet seçimler yapmak zorundadır.' Burada, ilk bakışta, seçim usulüne ilişkin şartlar öngörülmektedir. Buna göre, seçimlerin demokratik olarak değerlendirilebilmesi için 'serbestçe', 'makul zaman aralıklarında', 'gizli oyla' ve halkın serbest iradesinin ifade bulmasını sağlayan şartlarda yapılması gerekmektedir.²⁰ Bununla birlikte, AİHM'ne göre, bu hükümler devletin **belirli** bir seçim sistemi uygulamasını gerektirmemektedir; bundan öte, devletlere demokratik seçimlerin gereklerini yerine getirmeleri bakımından geniş bir takdir alanı bırakmaktadır.²¹

Yerel veya ulusal seçimlerde seçme ve seçilme hakkının anlamına uygun şekilde kullanılmasının sağlanması devletin serbest seçimler yapma yükümlülüğünün temel gereklerindedir.²² Örneğin, oy verme hakkına ilişkin olarak, devlet gerektiğinde bilgi sağlama, geliştirme, soruşturma ve koruma konularında pozitif tedbirler almakla yükümlüdür.²³ Buna uygun olarak, devlet etkin siyasal demokrasiyi geliştirmek amacıyla bireyler için eşit siyasi haklar gerçekleştirmek zorundadır. Etkin siyasal demokrasiye ilişkin ilk ve en önemli siyasi hak, devletin yasama organının oluşturulmasında halkın görüşünün serbestçe yansıtılmasını güvence altına almak için gizli oyla makul zaman aralıklarında serbest seçimler yapmasını gerektirmektedir (1 Nolu Protokol, m. 3). Vurgulamak gerekir ki gerçek demokrasi, devletin eşit siyasi hakları koruma pozitif yükümlülüğünü yerine getirmesine bağlı bulunmaktadır. Şüphesiz, **plebisit** ve **referandum** gibi araçlarla da seçme ve seçilme özgürlüğünün kullanılmasında halkın tercihini serbestçe, her türlü korku ve endişeden uzak bir şekilde yansıtmasına imkân sağlar nitelikte olmalıdır. AİHS, devletin yönetim aşlarında, politika ve karar verme süreçlerinde vatandaş katılımının güçlendirilmesini bir yükümlülük olarak

öngörmektedir. Vatandaşlara kendi hayatlarına etkide bulunacak politika ve kararların şekillenmesinde eşit fırsatla daha geniş bir rol alma imkânı sunulması gerekmektedir. Açıktır ki oyların gizliliği, idari düzenlemeler, uygun kural ve usuller, gerekli kaynakların tahsisi gibi kapsamlı pozitif tedbirler alınmaksızın seçme ve seçilme hakkının kullanımı mümkün olamaz.²⁴ Devletin yönetim aşlarında vatandaş katılımının desteklenmesi yükümlülüğü, kişilerin ilgili oldukları bilgilere uygun şekilde ulaşabilmesi için bütün durumlarda etkin ve pratikte kullanılabilir prosedürler sağlanmasını gerektirmektedir.²⁵ Bu bağlamda, ilgili kişilere nasıl katılım sağlayacaklarına ilişkin bilgiye ulaşma hakkı tanınmaktadır.

Seçimler anlamında güncel bir sorun, devletin hukuki ve idari tedbirler olarak oy kullanma hakkını yurt dışında yaşayan vatandaşları için genişletmesi 1 Nolu Protokol'ün 3. maddesi hükmünün gereklerinden olup olmadığı tartışmasıdır. Bu soruna ilişkin **Sitaropoulos ve Others v Greece** davasında, AİHM böyle bir gereklilik görmemiştir.²⁶ Bununla beraber, bu konunun Avrupa bölgesinde tartışılması, en azından Türkiye bakımından devam edebilir niteliktedir.²⁷

Yukarıda ifade edildiği üzere, AİHM taraf devletlere seçim sistemine ilişkin geniş bir takdir alanı tanımaktadır. Örneğin, AİHM, Türkiye'nin bir partinin parlamentoya girebilmesi için yüzde 10 barajını geçmesi gerektiği düzenlemesinde bu oranı fazla bulmakla birlikte, buna ilişkin düzenlemenin devletin takdir yetkisi alanında kaldığı ve dolayısıyla ülkeye özgü şartlar altında bu düzenlemenin 1 Nolu Protokol'ün 3. maddesi hükmünün ihlâlini oluşturmayacağı sonucuna ulaşmıştır.²⁸ Nitekim, şartların değişmesiyle bu oranın azaltılması konusu yoğun tartışma konusu olmaya başlamış bulunmaktadır. Demokratik siyasal katılımı

20 *Mathieu-Mohin and Clerfayt v Belgium* (App no. 9267/81) [Plenary J] 2 March 1987, para 54.

21 *Mathieu-Mohin and Clerfayt v Belgium* (App no. 9267/81) [Plenary J] 2 March 1987, para 54.

22 O'Connell (2006), s. 283; Baroness Hale, 'Common Law and Convention Law: The Limits to Interpretation', *European Human Rights Law Review*, Issue 5, 2011, s. 540; Özbudun, s. 89.

23 Rory O'Connell, 'Realising Political Equality: The European Court of Human Rights and Positive Obligations in a Democracy', *Northern Ireland Legal Quarterly*, Volume 61, Issue 3, 2010, s. 267-269.

24 O'Connell (2006), s. 292-293; O'Connell (2010), s. 263-264.

25 *McGinley and Egan v the United Kingdom* (Case no. 10/1997/794/995-996) [CJ] 9 June 1998, para 101.

26 *Sitaropoulos and Others v Greece* (App no. 42202/07) [CJ] 8 July 2010 (Referred to the Grand Chamber 22 November 2010), para 41.

27 Said Vakkas Gözlüğü, *Positive Obligations of the State to Protect and Promote Human Rights and Fundamental Freedoms: Within Borders and Beyond, under the European Human Rights Law* (L'Aracne Editrice, Roma, Ottobre 2013), s. 176.

28 *Yumak and Sadak v Turkey* (App no. 10226/03) [GCJ] 8 July 2008, paras 147-148.

kolaylaştırıcı ve temsili artırıcı şekilde azaltılmış bir oran, şüphesiz gerçek demokrasi uygulamasına daha uygun düşer.

3. Eşit Katılım Fırsatı

AİHS'de öngörülen demokrasi anlayışı, vatandaşların özgür iradeleriyle yasama temsilcilerini seçebilecekleri *temsili* bir demokrasi anlayışıdır. Bu kavram zorunlu olarak çoğulculuk, tolerans, açık görüşlülük veya şok edici de olsalar fikir ve düşüncelere saygı gibi birbirinden ayrılmaz kavramları içermektedir. Gerçek demokrasi, katılımcı ve liberal demokrasi anlayışı gibi kimi başka demokrasi niteliklerini de gerektirir. Günümüzde karşılaşılan meydan okumalara genel çare olamasa da *katılımcı* demokrasi anlayışı, özellikle yoksulluğun azaltılması ve terörizmle mücadele anlamında, daha geniş kabul görmektedir.²⁹

Katılımcı demokrasi bağlamında, devlet bir taraftan bilhassa engelli ve zayıf grupların seçim sistemine eşit şekilde katılmalarını sağlamalı; diğer taraftan, yaygın ve baskın siyasi grupların kırılğan gruplar üzerinde baskı uygulamasını önlemelidir. Herkesin eşit siyasi haklara sahip olması temelde devletin bu iki pozitif yükümlülüğü üzerinde değişmektedir.³⁰

AİHS herkese eşit haklar ve özgürlükler tanıdığından, AİHM önündeki olayları hassasiyetle incelemeli ve siyasi gücün adil olmayan avantajlar elde etme amacıyla kötüye kullanılması konusunda titiz olmalıdır. Buna göre, AİHM, siyasi süreçlerin toplumda engelli ve zayıf grupları marjinalize etmemesi adına, devlet için zamanın ruhuna ve gelişen sosyal ihtiyaçlara uygun olarak yeni pozitif yükümlülükler geliştirmelidir. Etkin siyasi demokrasinin tesis edilmesi suretiyle, bilhassa engelli ve zayıf grupların hak ve özgürlükleri güvenceye alınabilir ve siyasi süreçte risklerden uzak eşit katılıma sahip olabilirler.³¹

4. İfade Özgürlüğü

İnsan hakları perspektifinden bakıldığında, AİHM'nin içtihadı dinsel, kültürel, düşünsel ve etnik olarak çoğulcu bir demokrasinin kabulü yönündedir. Ancak, bu çoğulcu kabul mutlak, sınırsız bir yaklaşımın kabulü anlamına gelmemektedir.

Nitekim, AİHM, toplumda demokratik uyumun tesisi adına, iftira, küfür, hakaret ve nefret ifadesi üzerine sınırlamalar getirmektedir.

Gerçek demokrasinin diğer bir temel gereği olan ifade özgürlüğü (AİHS m. 10) bağlamında, AİHM, 'işleyen bir demokrasinin ön şartlarından biri olarak ifade özgürlüğünün anahtar önemini hatırlatmaktadır. Bu özgürlüğün gerçek ve etkin kullanımı, devletin sadece bu özgürlüğün kullanılmasına karışmaması üzerinde değişmemekte, fakat kimi pozitif koruma tedbirlerini almasını gerektirmektedir. Bu, özel alanda bireyler arasındaki ilişkilerde de geçerlidir.'³²

Bu bağlamda, devlet sadece dikey ilişkilerde değil, ayrıca yatay ilişkilerde bireylerarası iletişimde ifade özgürlüğünü etkin bir şekilde korumak zorundadır.³³ Zira, AİHM ifade özgürlüğünün demokratik toplumlar için hayati önemde olduğunu sıkça vurgulamaktadır. Böyle bir toplumda, ifade özgürlüğü, kamuoyunun herşeyden öte almaya hakkı bulunan, özellikle basın-yayın yoluyla bilgi ve genel yarara ilişkin fikir ve düşüncelerin dağıtımına ve yayılmasına hizmet etmektedir.³⁴ AİHS'nin 10. maddesi hükmüne göre, kamu otoriteleri için ne kadar sarsıcı olursa olsun, halkın, bireylerin ve kamuoyunun farklı perspektifler hakkında bilgilendirilme hakkı bulunmaktadır. İfade özgürlüğünün kullanılmasında AİHS'nin istediği, sadece devletin yalın bir şekilde karışmama tutumu değil, ayrıca pozitif koruma tedbirleri alması yönündedir. Böylece negatif nitelikte bir hak pozitif nitelikte bir yükümlülüğe dönüşebilmektedir.³⁵ Böyle yükümlülükler, ancak devletin *nihai garantörü* olduğu çoğulculuk ilkesi üzerine temellendirilmekle

32 *Özgür Gündem v Turkey* (App no. 23144/93) [CJ] 16 March 2000, paras 42-46; *Appleby and Others v the United Kingdom* (App no. 44306/98) [CJ] 6 May 2003 (Final 24 September 2003), para 39; *Palomo Sánchez and Others v Spain* (Apps nos. 28955/06, 28957/06, 28959/06 and 28964/06) [GCJ] 12 September 2011, para 59.

33 *Palomo Sánchez and Others v Spain* (Apps nos. 28955/06, 28957/06, 28959/06 and 28964/06) [GCJ] 12 September 2011, para 60. Ayrıca bkz. Dimitris Xenos, *The Positive Obligations of the State under the European Convention on Human Rights*, Routledge Research in Human Rights Law (Routledge, London, New York, 2012), s. 42-47.

34 *Observer and Guardian v the United Kingdom* (App no. 13585/88) [Plenary CJ] 26 November 1991, para 59; *Information-sverein Lentia and Others v Austria* (App no. 13914/88; 15041/89; 15717/89; 15779/89; 17207/90) [CJ] 24 November 1993, para 38.

35 *Özgür Gündem v Turkey* (App no. 23144/93) [CJ] 16 March 2000, paras 40, 42.

29 O'Connell (2006), s. 284-286, 292.

30 O'Connell (2010), s. 264.

31 O'Connell (2010), s. 266.

başarılı bir şekilde yerine getirilebilirler. Çünkü, modern toplumda devlet çoğulculuğun nihai garantörü olarak görülmektedir.³⁶

İfade özgürlüğünün demokratik toplumlar için en üst düzeyde önemi sayesinde, devletin, gazete haberlerine karşı kişilere cevap hakkı tanınması ve mahkemede dava konusu yapabilmesi için makul bir fırsatı güvenceye alması,³⁷ bütün ilgili kişilerin kamusal tartışmalara katılımı için uygun şartları hazırlama, fikir ve görüşlerini korkusuz ve endişesiz bir şekilde ifade edebilmelerini sağlama,³⁸ basın gibi ifade serbestisi olan diğer özel kişilere karşı herhangi bir tehdit veya şiddet yöneltilmesini önleme³⁹ yükümlülüklerini pozitif şekilde yerine getirmesini gerektirmektedir.

Nitekim, AİHM, *Dink v Turkey* davasında, devletin sadece bireyin ifade özgürlüğüne herhangi bir müdahaleden kaçınmasını değil, ayrıca bireyin ifade özgürlüğünü, özel kişiler dahil, saldırılara karşı koruma yükümlülüğü altında bulunduğuna hükmetmiştir. Somut olayda, devletin Dink'i aşırı milliyetçi grup üyelerinin saldırısına karşı koruyamadığı sonucuna ulaşmış, dolayısıyla Türkiye'nin AİHS'nin 10. maddesi hükmüyle öngörülen yükümlülüğünü ihlâl ettiği sonucuna ulaşmıştır.⁴⁰

İfade özgürlüğü, modern toplumların diğer bir endişe konusu olan aşırı nitelikte (uç, ifrata kaçan) ifade üzerine yoğunlaşılmasını gerektirmektedir. Buradaki soru, demokratik ve çoğulcu açık bir toplumda bütün ifade formlarının tolere edilebilir olup olmadığı veya Avrupa insan hakları hukukunca tanınan ifade özgürlüğü anlamında ifadenin aşırı şekilleri üzerine belirli sınırlamalar konulup konulamayacağı şeklindedir. Bu ve benzeri sorulara, esas itibarıyla, AİHM içtihadı ışık tutmaktadır.

Hatırlanmalıdır ki AİHS, Avrupa'nın çok izdirap çektiği faşizm ve komunizm gibi aşırı akımlara karşı bir tepki olarak ortaya konulmuştur. AİHS, bu aşırılıklarla mücadele için demokratik değerler

ve idealler üzerine temellendirilmiştir. Bu bağlamda, AİHM mütemadiyen, bir taraftan demokratik değerleri geliştirmek ve çoğulculuğu teşvik etmek, diğer taraftan da ayrımcılık, anti-semitizm, yabancı düşmanlığı, ırkçılık gibi belirli aşırılık formlarına alan açmamak adına içtihadını geliştirmektedir.⁴¹ AİHM, istikrarlı bir şekilde, böyle ifade formlarını müteceviz ve AİHS'ne aykırı bulmaktadır.

Nitekim, AİHM, *Erbakan v Turkey* davasında, toleransın ve bütün insanların eşit onuruna saygının demokratik çoğulcu bir toplumun temellerini oluşturduğunu vurgulamıştır. Kural olarak, hoşgörüsüzlüğe dayalı nefreti kabul, teşvik ve tahrik eden veya yayan bütün ifade formlarını sınırlamak ve hatta önlemek belirli demokratik toplumlarda gerekli değerlendirilmektedir.⁴² AİHM, *nefret* ifadesine açıkça büyük dikkat ve özen göstermektedir. İfade özgürlüğünün üst önemi itibarıyla, AİHM, bireylerin hakları, özellikle gazetecilerin ve politikacıların görüşlerini korkusuz ve gerçek bir şekilde ifade edebilmeleri ile aşırılığın, diğerlerini rahatsız, rencide ve şok edici şekilde ciddi yayılması arasında hassasiyetle bir denge aramaktadır.⁴³

AİHM, belirli şartlar altında, nefret içeren konuşmaları ifade özgürlüğü (AİHS m. 10) veya toplanma ve dernek kurma özgürlüğü (AİHS m. 11) koruması kapsamı dışında bırakma konusunda dikkatli görülmektedir. Temelde, AİHS'nin kurumsal çerçevesi kendi korumasını kendi araçlarıyla yapmaktadır. AİHS'nin *hakların kötüye kullanımının yasaklanmasına* ilişkin 17. maddesi hükmü, 10. maddesi 2. paragrafı ve 11. maddesi 2. paragrafı buna açık örnek oluşturmaktadır. AİHS'nin bu açık hükümlerinden hareketle, AİHM, söz konusu konuşma veya yorumun nefret ifadesi ve AİHS'nin temel değerlerinin (m. 17) inkârını oluşturduğu veya ulusal güvenlik, kamu güvenliği, suçun ve düzensizliğin önlenmesi, sağlığın veya ahlâkın korunması ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için sınırlamalar konulmasını zorunlu gördüğü durumlarda (m. 10(2) ve 11(2)) AİHS ile sağlanan korumadan nefret ifadesini hariç tutmaktadır.

Nitekim, Belçika parlamentosu üyesi ve Ulusal

36 *Manole and Others v Moldova* (App no. 13936/02) [CJ] 17 September 2009 (Final 17 December 2009), para 107.

37 *Melnichuk v Ukraine* (App no. 28743/03) [CD] 5 July 2005.

38 *Dink and Others v Turkey* (Apps nos. 2668/07, 6102/08, 30079/08, 7072/09 and 7124/09) [CJ] 14 September 2010 (Final 14 December 2010), para 137.

39 *Özgür Gündem v Turkey* (App no. 23144/93) [CJ] 16 March 2000, paras 42-43.

40 *Dink and Others v Turkey* (Apps nos 2668/07, 6102/08, 30079/08, 7072/09 and 7124/09) [CJ] 14 September 2010 (Final 14 December 2010), para 137.

41 Gözlüğü, s. 180.

42 *Erbakan v Turkey* (App no. 59405/00) [CJ] 6 July 2006 (Final 6 October 2006), para 56.

43 *Handyside v the United Kingdom* (App no. 5493/72) [Plenary J] 7 December 1976, para 49.

Cephe Partisi başkanı Féret, seçim kampanyası süresince 'Belçika'nın İslâmlaştırılmasına karşı dur', 'yanlış entegrasyon sürecine son ver' ve 'Avrupalı olmayan işsiz kişileri ülkelerine gönder' gibi sloganlar taşıyan broşürlerin dağıtılmasından dolayı **ırksal ayrımcılığı yayma suçundan** hüküm giymiştir. Bu hükme göre, Féret, 10 yıl süreyle parlamento üyeliğinden yoksun bırakılmış ve kamu hizmetine mahkum edilmiştir. Féret, ifade özgürlüğünün Belçika devletince ihlâl edildiğini AİHM nezdinde iddia etmiştir. AİHM, **Féret v Belgium** davasında, Féret'in yorumlarının açıkça güvensizliği, reddi veya hatta yabancılara karşı nefret duygularının, özellikle konuya ilişkin daha az bilgili toplum üyeleri arasında, artırılmasına neden olduğunu ortaya koymuştur. Féret'in bir seçim bağlamında iletilen mesajı yüksek yankı bulmuş ve açıkça ırksal nefretin yayılmasıyla sonuçlanmıştır. Féret'in mahkumiyeti 'düzensizliği önleme ve başkalarının, yani göçmen toplumu üyelerinin haklarını koruma' gerekçesine dayanmaktadır. AİHM yargılamasında, söz konusu mahkumiyet kararıyla AİHS'nin 10. maddesi hükmünün ihlâl edilmediği sonucuna ulaşmıştır.⁴⁴ Diğer bir ifadeyle, AİHM, nefret ifadesi olan slogan veya konuşmaları ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirmemiştir.

Tabiatıyla, modern toplumlarda ifade özgürlüğü farklı formlarda tezahür edebilmektedir. Bunun önemli bir formu, kişinin kendi **özgün imajını** oluşturabilme hakkıdır.⁴⁵ Gerçekten, AİHM, Monako kraliyet ailesi üyesi Prenses Caroline'le ilgili **Von Hannover v Germany** davasında,⁴⁶ Caroline'in herhangi bir resmi sıfatı olmadığı veya devleti temsil etmediğinden, sıklıkla kamusal alanda bulunsa da paparazziler tarafından bilgisi ve onayı olmadan çekilen fotoğraflarının özel hayatının detaylarına ilişkin bulunduğunu ifade etmiştir. Bu gerçeklere dayanarak, AİHM, kişiliğin bireysel

gelişiminin özel hayatın korunmasında temel öneme sahip bulunduğuna hükmetmiştir. Bu koruma özel aile çerçevesi ötesinde sosyal bir boyutu da kapsamaktadır. AİHM, bundan da öte, genel kamu tarafından bilinseler bile herkesin özel hayatına saygı ve meşru bir koruma beklentisine sahip olması gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁷ AİHM, kişilerin imaj hakkına, özellikle gazeteciler tarafından olmak üzere, üçüncü kişilerce saygı gösterilmesini güvence altına almayı devletin yükümlülüğü olarak görmektedir. Bu pozitif yükümlülük, bir yandan, demokratik çoğulculuğun korunması ve gerçek demokrasinin geliştirilmesi amacıyla yasama ve düzenlemede bulunulmasını gerektirmektedir. Bunun için devlet pozitif tedbirler almak, açık ölçütler koymak ve modern toplumda çok iyi bilinen figürlerin özel hayatlarının sadece özel alanlarında korunması gerekenler ile buna nisbeten daha geniş korunmaya sahip olan kamusal figürler arasındaki çizgiyi net bir şekilde belirlemek adına açık yasama faaliyetinde bulunması gerekmektedir. Diğer taraftan, ulusal otoriteler, bu olayda anayasa mahkemesi, ulusal hukuku AİHS gereklerine uyumlu şekilde yorumlamak durumundadırlar. AİHM, bu yargılamasıyla, bireyin özel ve aile hayatına ifade özgürlüğü karşısında öncelik tanır gözükmektedir.⁴⁸

Kişinin özel ve aile hayatına saygı hakkına demokratik toplumların temel ön şartlarından biri olarak önemli dikkat gösterildiği AİHM'nin bu yargılamasından da açıkça görülmektedir. Ayrıca, AİHM'nin bu yaklaşımı bireylere oldukları gibi yüksek değer atfettiğini de açık bir şekilde göstermektedir.

5. Ayrımcılık Yapılmaması

Demokrasiler için temel bir ilham kaynağı olan 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi 1. maddesi hükmüyle 'bütün insanların onur ve haklar bakımından eşit ve özgür doğduklarını' ifade etmektedir. Bu itibarla, düzeyi veya konumu ne olursa olsun, demokratik toplumun bütün kamu otoritelerinin mantalitesi bu evrensel gerçekle uyumlu olmalıdır. Devlet, hukuk veya düzenlemeleriyle inanç, renk, kültür, etnik köken, cinsiyet veya zenginliğe dayalı ayırım yapamaz. Bu, devlet için bir

44 **Féret v Belgium** (App no. 15615/07) [CJ] 16 July 2009 (Final 10 December 2009). Ayrıca, dinsel nefret konuşması için bkz. **Pavel Ivanov v Russia** (App no. 35222/04) [CJ] 20 February 2007; ırksal nefret konuşmasına ilişkin **Leroy v France** (App no. 36109/03) [CJ] 2 October 2008 (Final 6 April 2009); siyasi konuşmaya ilişkin **Otegi Mondragon v Spain** (App no. 2034/07) [CJ] 15 March 2011 (Final 15 September 2011).

45 Bireyler farklı olma, yani belirli durumlarda diğer bireylerden farklılaşma hak ve özgürlüğüne sahiptirler. Bkz. John Finnis, 'Equality and Differences', *The American Journal of Jurisprudence*, Volume 56, Issue 1, 2011, s. 44.

46 **Von Hannover v Germany** (App no. 59320/00) [CJ] 24 June 2004 (Final 24 September 2004).

47 **Von Hannover v Germany** (App no. 59320/00) [CJ] 24 June 2004 (Final 24 September 2004), para 69.

48 Akandji-Kombe, s. 39-40.

tercih değil, bir pozitif yükümlülüktür.⁴⁹ Devlet, aynı zamanda yazılı olmayan herhangi bir yolla, kamu otoritelerinin tutum ve davranışları yoluyla ayırım yapmayan bir şekilde işlevlerini yerine getirmek durumundadır.⁵⁰

Nitekim, AİHM, bir aşırılık formu olan **ayrımcılığı** net bir şekilde reddetmektedir. AİHM, **D. H. and Others v the Czech Republic** davasında,⁵¹ bir kişiye etnik orijini nedeniyle ayrımcılık yapılmasının ırksal ayrımcılığın bir formu olduğunu ifade etmiştir. AİHM'ne göre, 'ırksal ayrımcılık, özellikle ayrımcılığın haksız bir türüdür ve tehlikeli sonuçları açısından yetkililerin buna özel dikkat, itina ve özen göstermesini gerektirmektedir. Bu sebeple, kamu otoritelerinin mümkün olan bütün araçları kullanarak ırkçılıkla mücadele etmeleri gerekmektedir. Bu mücadele, çeşitlilik ve farklılığın bir tehdit olarak değil, bir zenginlik kaynağı olarak kabul edildiği bir toplumun demokrasi anlayışını güçlendirir'.⁵²

AİHM'ne göre, modern demokratik toplumlar farklı kültürlere saygı ve çoğulculuk ilkelerine dayalıdır. Bu anlamda, örneğin, yalnızca veya belirli bir ölçüde kişinin etnik orijinine dayalı muamale arasında fark görmemektedir.⁵³

6. Eşitlik ve Kişisel Gelişim Hakkı

Toplumda eşitlik ve kişisel gelişim hakkının herkes için sağlanması ve sürekli olarak geliştirilmesi gerçek demokrasi için olmazsa olmaz (*sine qua non*) niteliktedir. İstisnasız ve ayrımsız herkes için eşitliğin geliştirilmesi, tarzı ve tutumuyla insan onuruna dayalı bir eşitlik anlayışı devletin bütün işlevlerine hâkim olmalıdır. Bu anlamda devletin

eşitliği ve kişisel gelişimi teşvik pozitif yükümlülüğü sadece kamusal alanı değil özel alanı da kapsamaktadır. Bu amaçla, devlet bütün tedbirleri **pro-aktif** ve sürekli şekilde almak zorundadır. Örneğin, devlet, prosedürler ve hükümlerden kaynaklanan problemleri çözmek durumundadır. Gerçek ve tüzel kişilerin işlerini ideal bir şekilde geliştirmelerini engelleyebilir nitelikte veya kişisel gelişimlerinde zorluğa neden olabilecek bütün engelleri ortadan kaldırmalıdır.

Etnik, dinsel veya kültürel çeşitlilik ve farklılıkların sosyal çatışmalara yol açmayacak şekilde uyum içinde yaşanmasına imkân veren ortamı hazırlamak devletin yükümlülüğüdür. Çeşitlilik ve farklılık içinde herkesin -gerçek veya tüzel kişiler- kanun önünde eşit bulunduğuna güveni ve kamu makamlarından eşit muamele göreceğine inancı kişisel gelişime yol açtığı kadar ekonomik ilerlemeye, yeni buluşlara ve yeniliklere de yol açmaktadır. Bu anlamda güvensizliğin bulunduğu ülkelerde yeniliklerin gelişmesi hemen hemen mümkün görülmemektedir.⁵⁴

Açıktır ki devletin yükümlülüğü, hem özel hem de kamusal alanda gerçek ve tüzel kişileri sadece hukuk ve politikalar karşısında avantajlar ve dezavantajlar bakımından eşit kılma değil, ayrıca bireylerin bütün bireysel özellikleriyle, kalite ve ayırddedici nitelikleriyle kabulünü gerektirmektedir.⁵⁵ Bunun gerçekleştirilmesi insan onuruna üst değer verme ve insan onuru için temin anlamına gelmektedir. Bu, ayrıca, herkesin kendi en iyi yapabilirliğine sürekli eşit fırsat sunma anlamına gelmektedir. Bu, herşeyden öte, bir tercih, bir hayat şekli konusu olarak kişilerin kapasite ve yetenekleriyle paralel büyümesi ve gelişmesi için zorunludur. Bu, aynı zamanda, her bireyin kendi özgün kalitesini ilerletmesine, tüzel kişilerin daha zengin bir toplum yolunda kendi işlerini geliştirmek için eşit fırsatlara sahip olmasına yol açmaktadır.

İfade etmek gerekir ki adil ve makul bir eşitliğin sağlanabilmesi için **farklı durumlar** eşit şekilde değil, **farklı şekilde ele alınmalıdır**.⁵⁶ Nitekim, AİHM, **D. H. and Others v the Czech Republic** and

49 Türk Anayasası'na göre de, devlet, örneğin kadın ve erkek arasında eşitliği sağlamakla yükümlü kılınmıştır. Bu anlamda, devletin toplumda kırılanlığı bulunan kadın, çocuk ve yaşlı gibi gruplara yönelik alacağı tedbirler eşitlik ilkesine aykırı görülmemektedir (m. 10).

50 Lucy Vickers, 'Promoting Equality or Fostering Resentment? The Public Sector Equality Duty and Religion and Belief', *Legal Studies*, Volume 31, Issue 1, March 2011, s. 136; Özbudun, s. 152-155.

51 **D. H. and Others v the Czech Republic** (App no. 57325/00) [GCJ] 13 November 2007, para 176.

52 **Nachova and Others v Bulgaria** (Apps nos. 43577/98 and 43579/98) [GCJ] 6 July 2005, para 145; **Timishev v Russia** (Apps nos. 55762/00 and 55974/00) [CJ] 13 December 2005 (Final 13 March 2006), para 56.

53 **Timishev v Russia** (Apps nos. 55762/00 and 55974/00) [CJ] 13 December 2005 (Final 13 March 2006), para 58; **D. H. and Others v the Czech Republic** (App no. 57325/00) [GCJ] 13 November 2007, para 176.

54 Dincer, s. 284.

55 Vickers, s. 149-150.

56 Alexandra Timmer, 'Toward an Anti-Stereotyping Approach for the European Court of Human Rights', *Human Rights Law Review*, Volume 11, Issue 4, 2011, s. 710-712. Bilhassa bkz. Finnis, ss. 17-44.

in the *Opuz v Turkey* davalarında,⁵⁷ ayrımcılığın, benzer durumlardaki kişilere objektif ve makul haklı bir neden olmaksızın farklı şekilde muamele edilmesi anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, AİHS'nin 14. maddesi hükmü taraf devletlerin gruplar arasındaki gerçek eşitsizlikleri düzeltmek için gruplara farklı muamele etmesine engel oluşturmamaktadır. Belirli durumlarda farklı muamele yoluyla eşitsizliği düzeltme çabasında başarısızlık, AİHS'nin herhangi bir hükmünün ihlâlini oluşturabilir niteliktedir. AİHM, belirli bir gruba oransız bir şekilde zararlı etkileri olabilecek genel bir politika veya tedbirin, o grubu özellikle hedeflemese de, ayrımcı olarak değerlendirilebileceğini kabul etmektedir. AİHS'ne potansiyel ayrımcılık oluşturan bu ayrımcılık *de facto* bir durumdan da kaynaklanabilir.⁵⁸ Devlet kişilerin haklarına eşit hukuki koruma sağlamalı; bu yükümlülüğün yerine getirilmesinde dikkat ve itina göstermelidir. Bundan sorumluluk gerektiren bir eksikliğin iradi olması da gerekmemektedir.⁵⁹

Adil ve makul eşitlik için sadece şekli (formal) eşitlik yeterli görülmemekte, ayrıca esastan (substantive) eşitliğin sağlanması gerekmektedir: Şekli eşitlik veya ayrımcılıkta, aynı durumda bulunan kişilere aynı uygulamanın veya muamelenin yapılması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, kişiler din, ırk veya cinsiyet özelliklerinden dolayı farklı muameleye tâbi tutulmamaktadır.⁶⁰ Buna karşın, esastan eşitlik veya ayrımcılıkta, negatif yönlü

ayrımcılık yapılmaması hakkında pozitif yönlü gerçek eşitlik⁶¹ hakkına doğru artan önem verilmektedir. Daha açık bir ifadeyle, esastan eşitlik devlete sadece ayrımcılığı yasaklamayı değil, ayrıca eşitliği pratikte etkin şekilde sağlamak üzere pozitif tedbirler alma yükümlülüğünü yüklemektedir.⁶² 12 Nolu Protokol'le güçlendirilen AİHS'nin 10. maddesi hükmüyle tanınan eşitlik hakkı, taraf devletlerin pratikte eşitliği etkin şekilde sağlamak için ayrımsız bir şekilde önceden var olan eşitsizlikleri ve dezavantajları ortadan kaldırmak üzere pozitif tedbirler almasını da gerektirmektedir.⁶³

AİHM, böylece, esastan eşitlik yaklaşımı yoluyla gerçek eşitliği sağlamak için, devlete, örneğin fiili eşitsizlikleri düzeltilmesi⁶⁴ veya örneğin Roman ebeveynleri eğitimin önemi hakkında eğitmesi⁶⁵ gibi pozitif eşitlik yükümlülükleri yüklemektedir. Devletin pozitif yükümlülüğü dini, kültürel veya ahlâki nitelikli açık veya gizli önyargılara dayalı kalıpları (önkabulleri) ortadan kaldırmak ve bu suretle sonuçta eşitliği teşvik ve geliştirmektir. Söz konusu kalıplara karşı bir yaklaşımla, her duruma çözüm olmasa da, AİHM taraf devletlere ayrımcılıkla, özellikle yaygın cinsiyet eşitsizliğiyle daha etkin bir şekilde mücadelede yardımcı olmaktadır.⁶⁶

Bundan öte, Timmer, kamu otoritelerinin kural, düzenleme ve uygulamalarının grup üyeliği veya cinsiyet kalıpları gibi temellerde kategorize edilmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Örneğin, insan hak ve özgürlükleri üzerine kapsamlı genel sınırlamalar (blanket restrictions) konulmamalıdır; aksine, özellikle belirli kırılğan gruplar hakkındaki olumsuz kalıplardan sakınmak amacıyla, sınırlamalar bireyselleştirilmelidir.⁶⁷ Nitekim, bu yaklaşımla AİHM, kimi davalarda, kuralların gruplara değil; bireye dayalı değerlendirmeye alan açması gerektiğini hükme bağlamıştır. Kurallar toplumda çeşitli düzeylerde her tür önyargıya veya önkabule bağlı durumda olmamalıdır. Açıklamak

57 *D. H. and Others v the Czech Republic* (App no. 57325/00) [GCJ] 13 November 2007, para 175; *Opuz v Turkey* (App no. 33401/02) [CJ] 9 June 2009 (Final 9 September 2009), para 183.

58 Bkz. *Zarb Adami v Malta* (App no. 17209/02) [CJ] 20 June 2006 (Final 20 September 2006), para 76. Ayrıca bkz. "*Case Relating to Certain Aspects of the Laws on the Use of Languages in Education in Belgium*" v *Belgium* (Merits), (Apps nos. 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63 and 2126/64) [Plenary J] 23 July 1968, para 10; *Thlimmenos v Greece* (App no. 34369/97) [GCJ] 6 April 2000, para 44; *Hugh Jordan v the United Kingdom* (App no. 24746/94) [CJ] 4 May 2001 (Final 4 August 2001), para 154; *Willis v the United Kingdom* (App no. 36042/97) [CJ] 11 June 2002 (Final 11 September 2002), para 48; *Okpiz v Germany* (App no. 59140/00) [CJ] 25 October 2005 (Final 15 February 2006), para 33; *Stec and Others v the United Kingdom* (Apps nos. 65731/01 and 65900/01) [GCJ] 12 April 2006, para 51.

59 *Opuz v Turkey* (App no. 33401/02) [CJ] 9 June 2009 (Final 9 September 2009), paras 184-191.

60 Anne Smith and Rory O'Connell, 'Transition, Equality and Non-discrimination', in Antoine Buyse and Michael Hamilton (eds), *Transitional Jurisprudence and the European Convention on Human Rights, Justice, Politics and Rights* (Cambridge University Press, Cambridge, 2011), s. 189.

61 Gerçek eşitlik üzerine genel olarak bkz. Anne Phillips, 'Really' Equal: Opportunities and Autonomy', *The Journal of Political Philosophy*, Volume 14, Number 1, 2006, ss. 18-32.

62 Smith and O'Connell, s. 189-190.

63 Smith and O'Connell, s. 192-194.

64 *Stec and Others v the United Kingdom* (Apps nos. 65731/01 and 65900/01) [GCJ] 12 April 2006. Ayrıca bkz. Timmer, s. 712-713.

65 *Oršuš and Others v Croatia* (App no. 15766/03) [GCJ] 16 March 2010, para 177.

66 Timmer, s. 737-738.

67 Timmer, s. 718-722.

gerekirse, kural, düzenleme ve uygulamalar sadece 'kadın ev yapar ve erkek ekmek kazanır' gibi erkek ve kadın gruplandırmasına; benzeri ırk, köken veya renk gibi önyargılara dayandırılmamalıdır.⁶⁸

7. İşlevsel Yönetişim Ağları

Avrupa kamu düzeninin temel bir aktörü olarak devlet, yargı yetkisi alanında bireylere gelişimleri için gerekli, onurlu bir hayatı mümkün kılan sağlıklı bir çevrede yaşama hakkını, güvenli çalışma şartları, karar alma süreçlerine katılımı, insani kapasitesini kullanma adına eşit fırsatlar sağlama gibi onurlu hayat standartları sunan **etkin yönetişim ağları** kurmak ve geliştirmekle yükümlüdür.⁶⁹

İşlevsel, pratik ve etkin bir kamu hizmeti ağı kapasitesi insan hakları ve özgürlüklerini tamamıyla yaşatmanın önemli bir önşartıdır. Bu anlamda devletin ulusal kapasitesi zorunlu olarak tamamen adalet, özgürlük, insan hakları, hukukun üstünlüğü ve gerçek demokrasi üzerine şekillendirilmelidir. Zira, kamu gücü kullanan bütün yetkililer hukukun üstünlüğü altında hareketlerinden, hareketsizliklerinden veya ihmallerinden hukuka karşı hesap verebilir durumdadırlar. Bu, aynı zamanda, ekonomi ve iş sektörü için de istikrarlı ve güvenli bir hukuk düzeninden ve açık serbest bir piyasaya karşı sorumlulukları veya yararlanmaları bakımından geçerlidir.⁷⁰

Nitekim, McCorquodale, yönetişim ağında bir açıklığın veya zayıflığın sınıraşan şirketlerin, üçüncü kişilerin veya vatandaşların insan hak ve özgürlüklerinin yaşanmasına etki eden faaliyetlerini kontrol bağlamında ulusal kapasitesini zayıflatacağına işaret etmektedir. Devlet, yönetişim

açığını kapatmak, üçüncü kişileri insan haklarının herhangi bir suretle ihlâl hareketlerinden sorumlu tutmak ve hesap verebilir kılmak ve sonuçta yargı yetkisi alanında genel kontrol sağlamak için kanun, düzenleme veya idari tedbir gibi araçlarla genel kapasite ve yeteneğini güçlendirme temel yükümlülüğü altındadır.⁷¹

Bu bağlamda, hem AİHS hükümleri hem de AİHM kararları, taraf devletlerin bütün otoritelerini bağlayıcı nitelikte olduğundan, bütün otoritelerin tâbi bulunduğu hukuk ve düzenlemelerin Avrupa insan hakları hukukuna uygun olması gerekmektedir. Bu anlamda, devlet ulusal kamu düzenini Avrupa kamu düzenine sürekli bir şekilde uyarlamak durumundadır.

Nitekim, Türkiye anayasal olarak insan hakları hukukuna herhangi bir norm çatışması durumunda da üstünlük tanımış bulunmaktadır (Türk Anayasası m. 90). Zira Türkiye, sadece AK bağlamında değil, ayrıca AB bağlamında da yargı yetkisi alanında insan hakları ve temel özgürlüklerini koruma ve geliştirme yükümlülüğünü üstlenmiş bulunmaktadır.⁷²

Sonuç

İdeal anlamda, bireysel olarak devletlerin ve bir bütün olarak uluslararası toplumun yeryüzünde bütün insanlar ve devletler için daha iyi bir hayat yolunda ilerleme sürecine girmesi gerekmektedir. Bunun temel şartı, özgürlüğün pratikte bireylerin mutlu olabilecekleri şekilde kullanılabilmesidir. Diğer bir ifadeyle, özgürlük kimi kamu otoritelerinin veya üçüncü kişilerin gölgesi, etkisi veya telkini altında bulunmamalıdır. Bunun için her devletin veya uluslararası kurumun diğer devlet veya kurumlardan alabileceği değerler ve dersler bulunmaktadır.

68 *Opuz v Turkey* (App no. 33401/02) [CJ] 9 June 2009 (Final 9 September 2009), para 58; *Alajos Kiss v Hungary* (App no. 38832/06) [CJ] 20 May 2010 (Final 20 August 2010); *Konstantin Markin v Russia* (App no. 30078/06) [CJ] 7 October 2010 (Referral to the Grand Chamber 21 February 2011), para 58; *Kiyutin v Russia* (App no. 2700/10) [CJ] 10 March 2011 (15 September 2011).

69 United Nations Conference on the Human Environment, Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, *Principle 1*, Stockholm, 5-16 June 1972 [http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=97&articleid=1503, erişim 20 Ağustos 2013]. Ayrıca bkz. Sandra Fredman, 'Human Rights Transformed: Positive Duties and Positive Rights', *University of Oxford Legal Research Paper Series No 38/2006*, August 2006, ss. 1-29 [http://ssrn.com/abstract= 923936, erişim 11 Haziran 2013], s. 29.

70 Robert McCorquodale, 'Corporate Social Responsibility and International Human Rights Law', *Journal of Business Ethics*, Volume 87, Issue 2, 2009, s. 396.

71 Robert McCorquodale, 'Feeling the Heat of Human Rights Branding: Bringing Transnational Corporations within the International Human Rights Fence', *Human Rights & Human Welfare*, Volume 1, Issue 4, October 2001, s. 28; Kate Macdonald, 'Re-thinking 'Spheres of Responsibility': Business Responsibility for Indirect Harm', *Journal of Business Ethics*, Volume 99, Issue 4, 2011, s. 549, 555, 560.

72 Füsün Türkmen, 'Turkey's Participation in Global and Regional Human Rights Regimes', in Zehra F. Kabasakal Arat (ed), *Human Rights in Turkey* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007), ss. 249-261. İnsan hak ve özgürlükleri bağlamında Türkiye'nin tarihsel süreçte kurumsal düzenlemeleri ve ilerlemeleri hakkında örnek bir çalışma için bkz. Zehra F. Kabasakal Arat (ed), *Human Rights in Turkey* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007).

Şüphesiz, ulusal veya uluslararası düzeylerde karşılaşılan problemler ve meydan okumalar bir-biriyle etkileşim halindedir ve birbirlerine bağlı olarak değişmektedirler. Bu sebeple, söz konusu sorunlar hiçbir devletin veya toplumun kendi başına çözebileceği nitelikte değildirler. Bu itibarla sorunlar, bütün düzeylerde farklılıklara saygı, farklıya tahammül, tolerans, diyalog, birbirini dinleme, anlama, birbirinden öğrenme, bireysel karakterleri kabul, çeşitli düzeylerde işbirliği ve yardımlaşma yoluyla farklı perspektiflerden bakışla ele alınmalıdır.

Zira, çağımızda kapalı toplumlar veya *buyuran* siyasal iktidarlar dönemi kapanmış bulunmaktadır. Saydam, hesap verebilir, katılıma ve tartışmaya açık yönetim ağılarıyla işleyen *çoğulcu* toplumlar dönemi başlamış bulunmaktadır. Bunun için ayrımcılığın bütün formlarının ortadan kaldırılması, demokratik çoğulculuğun uygulanması, kişiler için gelişme ve iyi yönetim hakkının pratikte sağlanması, daha dinamik bir gerçek demokrasi kavramında derinleşme, daha güçlü bir hukukun üstünlüğü kavramının uygulamaya geçirilmesi, insan hak ve özgürlüklerinin en azından AB standartlarında yaşatılması, özel hayatın ve kişisel verilerin korunması, demokratik temsil ve liderlik, yerindenlik, karar alma ve uygulama süreçlerine vatandaş katılımı, saydamlık ve hesap verebilirlik konuları temel önem arz etmektedir.

Şu halde, demokrasi anlayışında derinleşmiş, pratikte hukukun üstünlüğüne tâbi, lütuf konusu yapmadan daha yüksek standartlarda insan hak ve özgürlüklerini yaşatan, dinamik demokratik ilerleme süreçlerine sahip bir Türkiye sadece ulusal düzeyde bir adalet, özgürlük ve güvenlik alanı oluşturmayacak, ayrıca sınırları ötesinde küresel bir barış, adalet ve güvenlik düzeninin aktif ve etkin bir aktörü olacaktır. Türkiye, bu bağlamda, AB'yle hukuki, siyasi ve kültürel entegrasyonunun geliştirilmesi yanında, sorunlu Orta Doğu coğrafyasında yaşayan herkes için bir adalet, özgürlük, barış ve güvenlik alanı modeli oluşturabilir kapasitede bulunmaktadır.

Kaynakça

- Agné, Hans, 'Why Democracy Must Be Global: Self-founding and Democratic Intervention', *International Theory*, Volume 2, Issue 3, November 2010, ss. 381-409.
- Akandji-Kombe, Jean-François, *Positive Obligations under the European Convention on Human Rights: A Guide to the Implementation of the European Convention on Human Rights*, Council of Europe Human Rights Handbooks Series No 7 (Council of Europe Publishing, Belgium, 2007).
- Álvarez, Leonardo Álvarez, 'Education and Pluralism: Towards a Democratic Theory of Education in Europe', *Intercultural Human Rights Law Review*, Number 6, 2011, s. 349-378.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları, The European Court of Human Rights, *HUDOC Database* [<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx>, erişim 21 Mayıs 2013].
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ek Protokolleri, The European Court of Human Rights, *Official Texts* [http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c=#n1359128122487_pointer, erişim 11 Eylül 2013].
- Beetham, David, *Democracy and Human Rights* (Polity Press, USA, 1999).
- Bohman, James and Richardson, Henry S., 'Liberalism, Deliberative Democracy, and "Reasons that All Can Accept"', *The Journal of Political Philosophy*, Volume 17, Number 3, 2009, ss. 253-274.
- Boyle, Kevin, 'Human Rights, Religion and Democracy: The Refah Party Case', *Essex Human Rights Review*, Volume 1, Issue 1, July 2004, ss. 1-16.
- Cunningham, Bob, 'Pluralist Democracy: Balancing Publicity, Privacy, and Secrecy', *Administrative Theory & Praxis*, Volume 25, Number 2, 2003, ss. 299-308.
- Dincer, Oguzhan C., 'Ethnic Diversity and Trust', *Contemporary Economic Policy*, Volume 29, Number 2, April 2011, ss. 284-293.
- Finnis, John, 'Equality and Differences', *The American Journal of Jurisprudence*, Volume 56, Issue 1, 2011, ss. 17-44.
- Fredman, Sandra, 'Human Rights Transformed: Positive Duties and Positive Rights', University of Oxford Legal Research Paper Series No 38/2006, August 2006, ss. 1-29 [<http://ssrn.com/abstract=923936>, erişim 11 Haziran 2013].
- Gözlüğü, Said Vakkas, *Positive Obligations of the State to Protect and Promote Human Rights and Fundamental Freedoms: Within Borders and Beyond, under the European Human Rights Law* (L'Aracne Editrice, Roma, Ottobre 2013).

- Hale, Baroness, 'Common Law and Convention Law: The Limits to Interpretation', *European Human Rights Law Review*, Issue 5, 2011, ss. 534-543.
- Janis, Mark W., Kay, Richard S. and Bradley, Anthony W., *European Human Rights Law: Text and Materials* (Third Edition, Oxford University Press, New York, Oxford, 2008).
- Kabasakal Arat, Zehra F. (ed), *Human Rights in Turkey* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007).
- Macdonald, Kate, 'Re-thinking 'Spheres of Responsibility': Business Responsibility for Indirect Harm', *Journal of Business Ethics*, Volume 99, Issue 4, 2011, ss. 549-563.
- McCorquodale, Robert, 'Corporate Social Responsibility and International Human Rights Law', *Journal of Business Ethics*, Volume 87, Issue 2, 2009, ss. 385-400.
- McCorquodale, Robert, 'Feeling the Heat of Human Rights Branding: Bringing Transnational Corporations within the International Human Rights Fence', *Human Rights & Human Welfare*, Volume 1, Issue 4, October 2001, ss. 21-29.
- O'Connell, Rory, 'Realising Political Equality: The European Court of Human Rights and Positive Obligations in a Democracy', *Northern Ireland Legal Quarterly*, Volume 61, Issue 3, 2010, ss. 263-279.
- O'Connell, Rory, 'Towards a Stronger Conception of Democracy in the Strasbourg Convention', *European Human Rights Law Review*, Issue 3, 2006, ss. 281-293.
- Official Web Site of the Council of Europe [<http://hub.coe.int/web/coe-portal/home>, erişim 25 Temmuz 2013].
- Özbudun, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku* (Gözden Geçirilmiş 14. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2013).
- Phillips, Anne, "'Really' Equal: Opportunities and Autonomy", *The Journal of Political Philosophy*, Volume 14, Number 1, 2006, ss. 18-32.
- Rietiker, Daniel, 'The Principle of "Effectiveness" in the Recent Jurisprudence of the European Court of Human Rights: Its Different Dimensions and Its Consistency with Public International Law - No Need for the Concept of Treaty Sui Generis', *Nordic Journal of International Law*, Volume 79, 2010, ss. 245-277.
- Smith, Anne and O'Connell, Rory, 'Transition, Equality and Non-discrimination', in Antoine Buyse and Michael Hamilton (eds), *Transitional Jurisprudence and the European Convention on Human Rights, Justice, Politics and Rights* (Cambridge University Press, Cambridge, 2011), ss. 185-207.
- Timmer, Alexandra, 'Toward an Anti-Stereotyping Approach for the European Court of Human Rights', *Human Rights Law Review*, Volume 11, Issue 4, 2011, ss. 707-738.
- Türkmen, Füsün, 'Turkey's Participation in Global and Regional Human Rights Regimes', in Zehra F. Kabasakal Arat (ed), *Human Rights in Turkey* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007), ss. 249-261.
- United Nations Conference on the Human Environment, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Principle 1*, Stockholm, 5-16 June 1972 [<http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=97&articleid=1503>, erişim 20 Ağustos 2013].
- Vacca, Alessia, 'A Comparative Approach between the Council of Europe Treaties and the European Union Framework in the Legal Protection of Minority Languages', *Revista de Llengua i Dret*, Volume 53, 2010, ss. 111-136.
- Vickers, Lucy, 'Promoting Equality or Fostering Resentment? The Public Sector Equality Duty and Religion and Belief', *Legal Studies*, Volume 31, Issue 1, March 2011, ss. 135-158.
- Xenos, Dimitris, *The Positive Obligations of the State under the European Convention on Human Rights*, Routledge Research in Human Rights Law (Routledge, London, New York, 2012).